

VÄRT
ATT
VETA

Heidi Jokinen & Pia Slögs

STRAFF

PIA SLÖGS är juris kandidat med en magisterexamen i restorativ rättvisa från University of Hull och har i närmare tjugo år arbetat med medling inom olika organ. **HEIDI JOKI-NEN** är universitetslektor i teologisk etik och religionsfilosofi vid Åbo Akademi och har ett särskilt intresse för restorativ rättvisa, medling och försoning.

Foto: Antti Rintala

Heidi Jokinen & Pia Slögs

STRAFF

*Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors
Appell Förlag, Stockholm
2025*

Innehåll

DET HAR ALLTID FUNNITS STRAFF	7
ALLA STRAFFAS INTE	18
HÄMND	29
MÖJLIGHET ATT TÄNKA OM – RESTORATIV RÄTTVISA	37
NÅGON DAG, NÅGON VACKER DAG	51
Litteratur	57

NÄR TERRORISTER KIDNAPPADE och mördade professorn och politikern Aldo Moro i Italien 1978 var hans dotter Agnese en ung vuxen. I dag vädjar hon för dialog och försoning, inte för hat och hämnd, även när det gäller förövarna. Desmond Tutu utsattes för apartheid men ändå sporrade han som ordförande för Sannings- och försoningskommissionen i Sydafrika sina landsmän till förlåtelse och försoning i stället för ilska och agg. Martha Nussbaum, professor i filosofi och juridik, argumenterar i boken *Citadels of Pride* (2022) för försoning även när det gäller sexuella övergrepp. I Europa gror en folkrörelse bland offer som upplevt sexuellt våld som strävar efter att även andra metoder än straff ska erkännas som konsekvens av sexuella brott. Många människor runt om i världen utmanar i dag den invanda kopplingen mellan brott och straff. Hur tänker de egentligen?

Strafftänkandet är en del av vår vardag. Barn i skola och vuxna på arbetsplatser straffas för regelbrott med bland annat kvarsittning, förbud att använda mobilen eller skriftliga varningar. Vi lär oss från barnsben att oönskat handlande leder till straff. Men reflekterar vi över varför vi straffar eller över nyttan med straff, eller är strafftänkandet en så självklar del av vår kultur att det bara är så det är?

Den här boken utgår från att vårt samhälle sällan har förmågan att tänka i andra termer än straff. Men nu önskar vi göra just det. Förmågan att hantera konflikter på ett konstruktivt sätt är av stor vikt i en tid där mellanmänskliga och mellanstatliga konflikter hotar inte bara det individuella välmåendet utan även förutsättningarna för livet mer generellt.

Boken är mångvetenskaplig till sin karaktär. Vi diskuterar problematiken med traditionella straff utifrån ett så kallat restorativt perspektiv. Genom att inhämta synsätt från filosofin, den teologiska etiken samt rätts- och samhällsvetenskaperna utmanar vi läsaren att ta ett steg ut ur den trygga tillvaron där brott och straff går hand i hand och tänka mer innovativt.

Läsningen kan vara ansträngande eftersom straff ter sig som en patentrösning i så många situationer. Därför är boken uppbyggd så att läsaren ges en möjlighet att analysera frågan ur flera olika synvinklar. Vi börjar med en historisk överblick av strafftänkandets utveckling. Den visar att det har funnits olika sätt att förstå vad straff är och bör vara under olika tider, och att motiven för straff varierar än i dag. Kapitlet föreslår en möjlighet att ständigt vara öppen för nya tankesätt, för visst låter det absurt med en spik-tunna i dag?

Vi fortsätter med att presentera situationer där man har valt att inte straffa även om brott har begåtts. Vi diskuterar även den roll samhälleliga trender har i att styra kriminalpolitiken. Exemplet visar att strafftänkandet inte är så monolitiskt som man ofta låter sig tro, och att man redan i mångt och mycket avviker från det.

Därefter följer ett kapitel som ställer den oangenäma frågan om hämndens roll i strafftänkandet. Vi hävdar att hämndkänslor är vanligare än vad man vanligtvis tror. Det är inte sällan man reagerar med starka känslor i de mest alldagliga situationer, när man upplever sig ha blivit illa behandlad. Kapitlet diskuterar hur sådana i och för sig mänskliga reaktioner inte bör styra straffets stränghet.

Det nästsista kapitlet belyser teorin om restorativ rättvisa som avvecklar det förhärskande tänkandet om det nödvändiga sambandet mellan brott och straff. Därmed vill vi visa att det är möjligt att tänka annorlunda kring kopplingen mellan brott och straff. Även om teorin om restorativ rättvisa inte förutsätter att man kategoriskt väljer bort straff, framhäver den att ett juridiskt utdömt straff inte alltid är en tillräcklig lösning. I stället vill man låta parterna tillsammans identifiera en lämplig reparation för den skada som brottet har förorsakat. Det förekommer olika uppfattningar

om vilka typer av brott som lämpar sig för restaurativa processer, men i praktiken har de använts för alla typer av brott, från snatteri till mord.

Vi avslutar boken med att understryka vikten av att stanna upp och reflektera över varför vi i regel är så måna om att utkräva straff, och över vikten av att lyssna på dem som tänker annorlunda.

Boken rör sig på ett brett fält. För att undvika begreppsförvirring är det skäl att förklara användningen av några centrala termer redan här. Termerna brott och straff har en bestämd innebörd inom juridiken och hänför sig till en normöverträdelse. Vi vill betona brottets mellanmänskliga aspekter och använder emellanåt även begreppet konflikt. Vi anser att man sällan förblir helt oberörd när man utsätts för brott eller andra skadliga handlingar, vare sig de är grova eller lindriga. Även om det straffrättsliga har behandlats färdigt kan ändå konflikten kvarstå på det mänskliga planet. Då behövs konstruktiva sätt att behandla det som har hänt.

Straffrätten talar om målsägande. Vi väljer att tala om offer. Offer definieras i ordböcker som någon som har drabbats av någonting. Vi är dock medvetna om att en del offer inte identifierar sig med offerrollen utan hellre vill bli kallade överlevare (*survivor*).

Gärningsperson och misstänkt är också straffrättsliga termer. Vi talar om förövaren, som är ett vidare begrepp. Det syftar på någon som har gjort sig skyldig till någonting otillbörligt, det kan vara en brottslig handling men även annat.

Restorativ rättvisa är en intressant teori för att i kritiska termer reflektera över straffpraktiker och vilka förändringar som kan anses vara eftersträvansvärda. Medvetna om att man i Sverige talar om reparativ rättvisa, följer vi den finländska kutymen och talar om restorativ rättvisa – efter engelskans *restorative justice*. Detta anknyter även till den aktuella forskningstraditionen som har vuxit fram kring teorin.

Retributiv rättvisa är den förhärskande straffteorin vars primära funktion är att mäta ut ett straff som står i rättvist förhållande till brottets skadlighet och farlighet. Straffet är den ofrånkomliga följden av ett brott. I det följande vill vi alltså diskutera den här utgångspunkten kritiskt.

DET HAR ALLTID FUNNITS STRAFF

Straffrätten i dagens samhälle är en del av den offentliga rätten. Den reglerar inte lösning av konflikter mellan medborgarna utan anger regler för utövandet av direkt tvångsmakt av staten på medborgarna. I det perspektivet har straffet ingen re-

parativ funktion i förhållande till de två parterna och deras behov. Vad är då straff och varför straffar vi? Straffet är samhällets reaktion på ett regel- eller lagbrott och avser att reparera förövarens skuld till samhället. Det mest uppenbara straffet är utdömt av en domstol.

En historisk överblick

Kung Hammurabi, som härskade i Babyloni- en cirka 1790–1750 f.Kr., är känd för en av honom utfärdad lagsamling. Den visar att rättssystemet redan då var väl utvecklat och byggde på rättsprincipen ”lika för lika”. Straffet skulle motsvara brottet bokstavligt, med andra ord ”liv för liv, öga för öga, tand för tand”. Konflikter löstes under ordnade förhållanden i en domstol och inte genom godtyckliga hämndaktioner. Talionsprincipen ger uttryck för att straffet ska motsvara skadan av brottet men inte mera, den begränsade tydligt hur långt hämndaktioner fick sträcka sig.

Det nordiska rättssystemet har sina rötter i romersk rätt. Rättssystemets utveckling har påverkats av den romersk-katolska kyrkans läror och utvecklingen har varit en kombination av teologi och rättsvetenskap. Romersk rätt ligger till grund för många europeiska länders rättssystem och därmed har till exempel tyska rättsvetare och

filosofer även påverkat utvecklingen av nordisk straffrätt. Kyrkan hade länge ett parallellt rättssystem och kunde döma till kyrkotukt oavsett om ett straff redan hade dömts av en domstol.

Brott är inte någonting oföränderligt – uppfattningen om vilka handlingar som utgör brott baserar sig på politiska beslut och samhällets värderingar. Inte ens mord har alltid och överallt ansetts vara ett brott. Vilka handlingar som anses utgöra brott beror alltså på samhällets önskemål om hurdant vi vill att vårt samhälle är, vilka moraliska och etiska värderingar vi värdesätter och eftersträvar. Att definiera en handling som ett brott är ett sätt att uppnå politiska mål, lösa samhälleliga problem och styra medborgarnas beteende. Att definiera oönskade handlingar som brott kan användas i en strävan mot ett samhälle med hög moralisk standard – där man värdesätter mänskliga rättigheter, frihet och jämställdhet – men även för motsatta syften, vilket bland annat hände i Nazityskland. Brott är med andra ord ett koncept som kan användas för att uppnå önskade samhälleliga mål. Därmed ses olika handlingar som brott i olika samhällen, och vad som klassificeras som brott speglar olika samhällsstrukturer och -kulturer.

Vad kan då anses vara ett sunt sätt att förhålla sig till vad som är eller borde vara ett brott?

Den norska kriminologen Nils Christie har ställt frågan vad som är en lagom mängd brott. Vi människor råkar ut för situationer som ställer till med problem för oss själva och andra. Våra handlingar kan vara oönskade och ha negativa konsekvenser, men det finns en fara i att kategorisera alla oönskade handlingar som brott. Straffrätten borde skilja allvarliga handlingar som påverkar samhället och individers grundläggande och mänskliga rättigheter från mer triviala oönskade handlingar. Alla missgärningar borde inte klassificeras som brott eftersom kategoriseringen av en handling som brott ger staten och samhället rätt att bestraffa och använda sig av tvångsmakt. När en handling klassificeras som brott tappar således både förövaren och offret makten över situationen och över behandlingen av den.

I vårt moderna samhälle lever vi ofta bland främlingar. Det gör att det blir lättare att klassificera alla eller merparten av alla oönskade handlingar som brott och tänka på förövare som onda människor. Att utesluta dessa individer ur gemenskapen orsakar inte likadana betänkligheter som när vi levde i små samhällen där vi kände varandra. Vi är därmed mer villiga att se straff som en enkel lösning medan olika former av social kontroll minskar.

Straffets rättsgrund och ändamål

Hur motiverar vi att samhället ska ha rätt att utöva tvångsmakt på medborgare? Rättsteoretiker och filosofer har i århundraden utarbetat olika teorier som ger samhället eller staten den etisk-moraliska rätten att straffa. Lagstiftningsarbetet grundar sig på kriminaliseringsteorier och de tas i beaktande när lagstiftaren avgör om en handling är ett brott eller inte, och vilken straffskala som i så fall ska vara rimlig för det ifrågavarande brottet.

Straffteorier indelas i två huvudgrupper: relativa och absoluta. Relativa straffteorier behandlar straffets ändamål. I regel handlar det om straffets brottsförebyggande funktion och det praktiska genomförandet av straffet. Absoluta straffteorier motiverar straffets rättsgrund och behandlar moralfilosofiska frågor om statens eller samhällets berättigande att straffa lagbrytare.

De klassiska teorierna om rättsgrund kallas för vedergällningsteorier. Dessa utvecklades mellan cirka 1700 och början av 1900-talet. Enligt teorierna är straffets syfte att vara en rättvis vedergällning från samhällets sida för begånget brott. För att sona sitt brott ska förövaren tillfogas ett straff, eller ett lidande som motsvarar lidandet och skadan som brottet orsakade. Teorier-

na tar inte ställning till hur straffet praktiskt ska verkställas eller vilket ändamål straffet har. Det rättmätiga straffet är ett självändamål. I dagens samhälle vill många inte längre kännas vid denna teori, kanske för att vedergällning förknippas med primitiva hämndbegär. Vedergällningsteorin lever dock kvar, omskriven och uppmjukad, i moderna teorier om att lika fall ska behandlas lika, eller att straffet ska stå i rimlig proportion till brottet och att straffet ska anpassas till graden av ansvar och skuld. Perspektivet är bakåtblickande och kallas retributivt.

Straffteorier om prevention indelas i allmänprevention och individualprevention. Dessa teorier har ett framåtblickande perspektiv, med avsikten att förhindra att brott begås. Allmänpreventiva teorier indelas i negativa och positiva. Enligt negativa allmänpreventiva straffteorier är det straffets uppgift att avskräcka allmänheten från att överhuvudtaget begå brott. Tidigare ansågs det att offentligt utförda prygelstraff och andra kropps- eller dödsstraff omgående avskräckte allmänheten från att begå brott. Senare tänkte man att hotet om straff medförde ett psykologiskt incitament att inte begå brott. Positiv allmänprevention betyder att strafflagstiftningen har en moralstyrande effekt på allmänheten. Positiv allmänprevention har de facto en viss effekt,

även om det är svårt att fastslå exakt hur stor effekten är.

De individualpreventiva teorierna utgår från tanken att en förövare som en gång straffats avstår från att begå nya brott. Straffets funktion är alltså att få förövaren att tänka om, lära sig och bli en bättre människa.

Straffteorierna om prevention tar inte ställning till vilken moralisk grund samhället har att straffa. Individualprevention är en viktig del av dagens kriminalpolitik. Efter att brottsåterfall varit en sjunkande trend under 2000-talet, ser vi nu en ökning i antalet personer som återfaller. Enligt statistik från 2019 begår cirka hälften av de dömda förövarna nya brott inom tre år.

Dagens kriminalpolitik har utvecklats i utilitaristiska banor och olika nyttoaspekter får en allt större genomslagskraft. Nyttan för samhället ska överväga skadan som straffet medför för den dömda. Som exempel kan nämnas åtalssuppgörelse, där nyttan av inbesparade kostnader för staten anses större än den eventuella skadan av att lika brott inte alltid straffas lika.

Tankegångarna är pragmatiska och har många fördelar, men kan bli ensidiga utan ett bredare straffteoretiskt tänkande. Att offerperspektivet har blivit en del av kriminalpolitiken har medfört stora förändringar under de senaste decennierna.

Diskussionen om straffteorier är invecklad, eftersom det handlar om att balansera olika intressen och rättigheter. Det är därför viktigt att diskussionen är aktiv, kritisk och fortlöpande.

Olika former av straff

Vårt samhälle förändras och utvecklas. För några hundra år sedan ansågs flera mycket grymma straff vara rättvisa påföljder för handlingar som vi i dag inte anser vara brott.

Många olika typer av handlingar, som att utöva trolldom, häda gud, ägna sig åt vidskeplighet och religiösa irrläror och att begå äktenskapsbrott kunde straffas med döden. Från medeltiden ända in på 1700-talet användes så kallade kvalificerade dödsstraff som var grymma och orsakade enormt lidande för den straffade, vilket även var straffets syfte. Det ansågs att ”enkla” dödsstraff inte avhöll allmänheten från att begå grova brott, och därför skulle straffet innebära mycket och långsam smärta eller vanära och skam. Förövaren kunde undvika dödsstraffet, även det kvalificerade, genom att betala sig fri med pengar eller annat gods.

Straff som användes var till exempel spiktunna, där den dömda sattes i en tunna, varefter stora spikar spikades in genom sidorna av tunnan och tunnan rullades runt ända tills den dömda hade

mist sitt liv. Rådbråkning innebar att benen i hela kroppen krossades och den dömda bands fast på ett upphöjt hjul med ansiktet mot himlen. Där skulle den dömda ligga så länge gud behagade, det vill säga till sin död. Dödsdomar kunde även verkställas genom halshuggning, hängning eller genom att den dömda grävdes ner levande, släpades till döds, sjöds i tjära eller brändes på bål.

Redan på 1300-talet användes gatloppet som straff. För att verkställa straffet fordrades allmänhetens aktiva deltagande. Den dömda fick springa en viss sträcka mellan två rader av käpp- eller spöförsedda personer, vars uppgift var att slå den springande då han passerade. Beroende på hur lindrigt eller grovt brottet var dömdes olika antal gatlopp.

Under 1700-talet minskade gradvis användningen av de grymmaste straffen och dödsstraffen. 1734 års strafflag byggde dock fortfarande i hög grad på spö-, skam- och dödsstraff. Dödsstraff verkställdes inte alla gånger i praktiken och kunde omvandlas till exempelvis fängelsestraff. Spö- och skamstraffen försvann i samband med den reviderade strafflagen från 1864 i Sverige och 1889 i Finland.

Enligt klassisk straffrätt dömdes straffet ut enbart på basen av brottet och dess beskaffenhet. Tack vare nya synsätt under slutet av 1800-talet

och början av 1900-talet började man ta hänsyn till förövarens person. Det stiftades lagar om bland annat villkorlig dom, farliga brottslingar och ungdomsstraff. Det skedde också en viss indelning av brottslingar i kategorier. De som ansågs farliga isolerades, de som ansågs behöva en varning dömdes till villkorligt straff och de som ansågs behöva rehabiliteras för att kunna återvända till samhället dömdes till fängelsestraff.

Dödsstraffet – en förgången tid?

Gällande dödsstraff har vi tänkt om ordentligt. För inte så länge sedan var dödsstraff i aktiv användning i Finland. Flera avrättningar ägde rum under andra världskriget. Under inbördeskriget 1918 utförde både den röda och den vita sidan regelrätta arkebuseringar, men även offentliga domstolar för statsförbrytelser utdömde dödsstraff. Numera är en negativ inställning till dödsstraff fundamental för den västerländska värdegrunden – med USA som undantag.

Många länder har kommit överens om att avskaffa dödsstraff inom ramen för internationella människorättsliga konventioner. Men att beslutet hänger på avtal och lagstiftning innebär en risk. Avtal kan sägas upp och lagstiftning kan ändras. Förändringar kan dessutom äga rum snabbt

och utan samhällsdebatt, som under våren 2025 då ett antal länder, däribland Finland, meddelade att det hade för avsikt att lämna Ottawafördraget som förbjuder trupp- eller personminor. Världssituationen kan medföra att åsikter förändras i snabb takt. Det är därför viktigt att påminna sig om vilka värderingar våra samhällen vilar på och vilka värderingar vi är beredda att diskutera. Att diskussioner har förts i förväg minskar risken för nödlösningar under tider av kris.

Dödsstraff, i synnerhet under krigstid, är ett bra exempel på hur straffhotet kan fungerar preventivt – eller så inte. För en soldat som flyr fronten av skräck kan dödsstraffets avskräckande funktion ifrågasättas. Likaså fungerar straffets allmänpreventiva verkan dåligt för den som av ideologiska, socioekonomiska eller andra motsvarande skäl är beredd att dö för sin sak. Detta gäller även i fredstid.

Syftet med straff har sedan långt innan vår tideräknings början varit att verkställa en ”passande” vedergällning och tygla självhämnd, samt att avskräcka allmänheten från att begå brott. I olika tider och kulturer har det varierat vilka handlingar som ansetts vara brott. Under medeltiden ansågs att ju grymmare straffet var, desto bättre fungerande preventionen. I dag hör det inte till den västerländska kriminalpolitikens avsik-

ter att förorsaka smärta och lidande. Straffet påverkar antingen förövarens ekonomi eller frihet. Vi talar inte heller längre om vedergällning, utan straffet ses retributivt som samhällets befogade reaktion på ett lagbrott, där lika skuld ska straffas lika. Det preventiva syftet kvarstår. Pragmatiska behov i form av samhällsliga nyttoaspekter, samt vikten av att ta offrets behov i beaktande och av att möta offer respektfullt har blivit en del av straffteorierna.

ALLA STRAFFAS INTE

En morgon i början av april 2024 förberedde sig en tolvårig pojke i Vanda i Finland för att gå till skolan. Den här dagen skulle inte bli lik någon annan dag. Den här dagen tog han med sig ett handeldvapen. Inne i klassrummet öppnade han eld, dödade en klasskamrat och skadade två andra allvarligt. Bara några minuter senare grep polisen honom på gatan inte långt från skolan.

En skolskjutning är inget främmande fenomen. Det som var speciellt med det här fallet var skyttens unga ålder. Eftersom den nedre åldersgränsen för straffrättsligt ansvar i Finland är 15 år, stod det från början klart att skytten inte skulle ställas inför rätta. Barn straffas nämligen inte – inte i Finland och inte i västervärlden över-

lag. I det här kapitlet diskuterar vi varför vissa människor inte straffas för brott de begår.

Rättighetsperspektivet eller retribution som grund

Ett barn kan vara mellan 0 och 18 år. Detta försvårar diskussionen. Omständigheterna är inte de samma när man talar om någon som är 17 år jämfört med någon som är 10 år gammal. Utgångspunkten är dock alltid densamma: barn anses skilja sig från vuxna på ett avgörande sätt.

På grund av sin särställning har barn tilldelats vissa bestämda rättigheter. FN:s konvention om barnets rättigheter från 1989 är en viktig bas. Den beaktar olika skeden av ett barns liv och identifierar skyldigheter som bör beaktas av institutioner och myndigheter. Konventionen bekräftar bland annat barnets rätt till fritidsaktiviteter och utbildning under hela barndomen. Dessa bestämmelser gäller även när barn är misstänkta för att ha brutit mot lagen.

Frågan om vilken åldersgränsen för straffrättsligt ansvar ska vara hör ihop med idén om barns rättigheter. FN ger rekommendationer men länderna får självständigt definiera vad som gäller nationellt. Tidigare låg den rekommenderade gränsen vid tolv år, men 2019 föreslog FN:s barn-

rättskommitté att minimiåldern skulle höjas till 14 år, helst till 15 eller 16 år.

Särbehandlingen av barn bygger inte på enskilda åsikter utan på tvärvetenskapliga forskningsresultat som understryker att barndomen är en tid av intensiv utveckling. Hjärnforskningen visar att en människas självkontroll och abstrakta tänkande utvecklas fullt ut först i övre tonåren. Barn har begränsad kapacitet att förstå och hantera det som inträffat. Ju yngre ett barn är, desto mindre kommer det att förstå konsekvenserna av sina gärningar, även brottsliga gärningar.

I Finland och Sverige börjar det straffrättsliga ansvaret vid 15 års ålder. Men det har höjts röster för att gränsen borde sänkas. Finlands justitieminister konstaterade i en tidningsintervju våren 2024 att diskussionen om att man inte kan döma någon som är under 15 år till ett straff undergräver den allmänna tanken om att regler måste följas. Uttalandet var en reaktion på att mängden våldsbrott gjorda av minderåriga har tredubblats i Finland sedan 2015. Utsagan tyder dock på att det inte är barnets rättighetsperspektiv som styr diskussionen, utan helt andra samhälleliga behov.

I Sverige överlämnades ett betänkande om sänkt straffbarhetsålder till justitieministern i januari 2025. I betänkandet föreslås att straff-

barhetsåldern sänks till 14 år vid grova brott. Även här är anledningen till förslaget en ökning av allvarliga brott som görs av unga. Vidare motiveras förslaget med brottens påverkan på samhället och att straffet måste stå i proportion till brottets grad av allvar. Även brottsofferperspektivet har vägts in i förslaget.

Intressant nog har diskussionen på andra håll gått i andra banor. I Nederländerna har man diskuterat möjligheten att höja gränsen för straffrättsligt ansvar från den nuvarande 12 år till 14 år. En av motiveringarna är barnets oförmåga att förstå konsekvenserna av sitt handlade. Det anses oskäligt att ett barn döms för någonting som det inte förstår.

Danmark utgör ett ännu intressantare fall i sammanhanget. Där sänktes åldersgränsen för straffrättsligt ansvar 2010 från 15 år till 14 år. Åtgärden hade ingen preventiv effekt. Tvärtom visade sig dömda ungdomar vara mer benägna att återfalla i brott. Även skolgången drabbades negativt. Reformen bedömdes som misslyckad och 2012 återinfördes 15-årsgränsen.

Försöket bekräftade forskningsresultat som visar att ett barn som utsätts för vanvård och våld under sin uppväxt har sämre möjligheter till en positiv utveckling. Att använda straff som disciplinär åtgärd skapar förmodligen en ond cirkel.

Ett straff kan förvärpa barnets situation ytterligare och ett långt fängelsestraff kan vara direkt skadligt.

Barn är dock inte totalt befriade från straff. I Finland betraktas barn och unga vuxna mellan 15 och 20 år som unga förbrytare. De avtjänar endast en liten del av ett erhållet fängelsestraff. Detta blev aktuellt i det så kallade Forsbyfallet i Finland i december 2020 då tre 16-åringar miss-handlade en jämnårig till döds. De dömda avtjänade inte ens nära på de tio, nio och åtta år långa fängelsestraff de dömdes till.

Diskussionen om barn, brott och straff är en balansgång mellan barnets rättigheter och kognitiva utveckling å ena sidan, och bland annat behovet av att framhäva sambandet mellan brott och straff genom att straffa yngre och straffa hårdare å andra sidan. Att just förståelsen för handlingar är en avgörande faktor i sammanhanget blir tydligt när man ser på andra situationer där samhällen låter bli att straffa brott.

Förståelse för handling och konsekvens

Tillräknelighet aktualiseras när personer med psykiska störningar gör sig skyldiga till brott. Det innebär att om en gärningsperson inte anses ha förmåga att kontrollera och förstå sin handling,

kan hen inte straffas. I bedömningen av tillräknelighet har psykiatrerna en central roll. Fältet är forskningsbaserat och därmed föränderlig allteftersom nya resultat presenteras.

De förändrade praktikerna blir synliga när man tittar på straffstatistiken i Finland. Antalet livstidsfångar har sjudubblats på trettio år. Den kraftiga ökningen verkar inte bero på ökad brottslighet. I stället är det förändringar i medicinsk diagnospraxis som ligger till grund. Juridiskt sett lindrar nedsatt tillräknelighet förövarens skuld. Antalet sinnesundersökningar har minskat varpå allt färre bedöms ha nedsatt tillräknelighet och alltså kan dömas till livstidsstraff.

Utöver fall med barn och psykiskt sjuka finns det även andra situationer där en brottslig handling lämnas ostraffad. I dessa situationer har lagstiftaren gjort bedömningen att orsaken eller motivet att begå ett brott helt eller delvis ursäktar handlingen. Man talar om ansvarsfrihetsgrunder som exempelvis nödvärn eller nödtillstånd.

Förståelse för handling och konsekvens är viktiga bedömningsgrunder för straff. Samtidigt är inte en retributiv rättsprocess uppbyggd för självreflektion eller ökad insikt i brottsutövarens handlande. Det finns utrymme för och behov av att utveckla konstruktiva brottskonsekvenser som tar fasta på förövarens möjlig-

heter att förstå och ändra sitt beteende i en positiv riktning.

Fall där man inte straffar visar att det är väldigt litet som är hugget i sten när det gäller straff. Straffpraxisen förändras i korsdraget av tvärvetenskaplig forskning, men även av andra samhällsliga realiteter. Här har kriminalpolitiken en avgörande roll.

Kriminalpolitiken styr straffen

Om man synar global statistik visar det sig att antalet fångar i världen har fluktuerat kraftigt under de senaste decennierna. I huvudsak har det skett en ökning. Detta handlar inte nödvändigtvis om en ökning i brottslighet, utan om samhällspolitiska och ideologiska handlingar och val. Ett intressant exempel är Finland där perioden mellan 1960- och 1980-talet präglades av en medveten liberalisering av kriminalpolitiken. Fängelsepopulationen minskades målmedvetet till en tredjedel, för att följa de övriga nordiska ländernas linje.

Norden utgör ett fruktbart exempel på hur kontextberoende kriminalpolitiken är. Medan man i Finland för ett par år sedan valde att öka möjligheten att förvandla böter till fängelsestraff, är förvandlingsstraffen nästan obefintliga i Dan-

mark och i Sverige. Samhällets svar på brottslighet sker inte i ett vakuum utan följer andra samhällstrender.

Den retributiva utgångspunkten för brott och straff ger i lagstiftningen utrymme för en hel del undantag. Till exempel tillämpas strafflindring ifall brottet har begåtts under hot eller tvång, eller så tar man fasta på förövarens handlingar efter brottet. Om förlikning har ingåtts mellan förövaren och offret, eller om förövaren har försökt förhindra eller avlägsna konsekvenserna av sitt brott, kan ett lindrigare straff utdömas.

Åtalsuppgörelse är däremot ett relativt nytt system och syftet är att effektivisera användningen av myndigheternas resurser. Tanken är att påskynda utredningen av komplexa brott och att minska kostnaderna för rättegången. Om en brottsmisstänkt erkänner ett brott kan hen bestraffas med ett lindrigare straff. Men den som är misstänkt för ett brott som är snabbt och enkelt att utreda har inte denna möjlighet. Strafflindringen är således inte i första hand knuten till erkännandet eller ansvarstagandet i sig, utan främst till kostnadsbesparingen. Nyttan för samhället anses överväga behovet av en enhetlig straffpraxis. Det finns alltså ett antal situationer där utmätningen av straff avviker från grundtanken att straffet ska motsvara skadan, faran och gra-

den av skuld samt att det ska finnas en enhetlig straffpraxis.

Hur vi straffar, det vill säga hurdana straff det finns, och vilka gärningar som straffas är i själva verket två olika diskussioner. Inte desto mindre är det viktigt att föra båda dessa diskussioner om och om igen i samband med att olika fenomen som behöver reglering dyker upp på samhällsagendan.

Ett fenomen där samhällen fortfarande söker de bästa praktikerna är narkotika. Betydande avkriminaliseringar av i synnerhet cannabis sker på många håll i Europa. Nederländerna tillåter cannabisförsäljning på vissa ställen. Estland och Schweiz har avkriminaliserat eget bruk. Den här variationen i förhållningssätt väcker frågor. Handlar det om en övertygelse om att cannabis inte är så farligt eller snarare om att det har varit svårt att upprätthålla en reell möjlighet att upptäcka och lagföra fenomenet eftersom brottsligheten är så utbredd?

Om brottsligheten förblir hög trots kriminalisering, avkriminalisering eller tillämpning av vissa strafftyper tyder det på att en avskräckande, allmänpreventiv verkan är låg eller helt saknas. Övervakningen är inte effektiv. Då gäller det att fråga vad man egentligen vill uppnå med en straffpåföljd som inte fungerar.

Ett problem med straffpraktiker som styrs av inhämtad information och forskning är att adekvat statistik inte finns tillgänglig. Forskningen är svårtolkad. Det medför bland annat att man inte alltid vet om det som görs fungerar så som man avsåg.

Kriminalpolitiken handlar om ett komplicerat nät av perspektiv och behov som måste tas i beaktande an efter som förhållanden förändras och kunskapen ökar. Ekonomiska aspekter är heller inte oviktiga. Straffsystemet är dyrt att upprätthålla, men andra sätt att hantera brott, såsom förebyggande eller rehabiliterande åtgärder, kan vara ännu dyrare. Om man straffar först och främst för att det är billigare än andra sätt, finns det en risk för att rättvisan i straffandet påverkas negativt.

Kriminalpolitiken används för att revidera inställningen till brott och straff. Samhällets avsikter med straffsystemet är ofta kulturellt, moraliskt och pedagogiskt betingade. De jämkas dessutom med ideologisk och ekonomisk hänsyn. Därtill utövar allmänheten ofta högljudd påtryckning. Allmänhetens uppfattningar går inte alltid hand i hand med hur systemet definierar straff. Kriminalpolitik görs i en komplex växelverkan mellan alla dessa olika synpunkter.

Skilnaden mellan straff och konsekvens

Beslutet att hantera barn och psykiskt sjuka på ett annat sätt än vuxna visar att det finns en hel palett av möjliga konsekvenser för brott. Ett barn som har begått allvarliga brott hanteras av socialtjänsten. De praktiska åtgärderna bestäms från fall till fall. Man betonar vikten av återintegrering i samhället. Åtgärderna är konsekvenser av brott snarare än straff och de kan inspirera till att tänka om också gällande andra typer av förövare och brott.

Ett normbrott behöver en reaktion – en konsekvens. I många fall har straffet blivit en patentlösning som åberopas utan djupare reflektion. Man tar därmed inte andra möjliga konsekvenser i beaktande, som kunde få förövaren att behandla sitt brottsliga beteende utan att gå fri från ansvar. Att tänka i termer av andra konsekvenser för brott än straff följer en annan logik än samhällets nuvarande. Man måste fråga sig varför man straffar och om de tilltänkta målen kunde uppnås på ett annat sätt.

I det här kapitlet har vi diskuterat hur samhället väljer att inte straffa i en rad olika situationer. Kapitlet har också diskuterat samhällets centrala roll i att definiera och formulera straffpraktikerna, och i att öppna upp för en bredare debatt. Men

samhället är inte bara en opersonlig entitet, det består av dess enskilda medlemmar som fungerar i växelverkan med sin omgivning.

Det är viktigt att vara medveten om vilka motiv man har då man agerar och uttrycker sig i viktiga samhälleliga angelägenheter. I diskussioner om straff ingår en aspekt som vi sällan vill erkänna. Man talar om att förövaren ska få sitt. I följande kapitel diskuterar vi hämndlystnadens roll i relation till behovet att straffa förbrytare.

HÄMND

Hämnd bygger på ett behov av att balansera lidande med lidande. Behovet är primitivt och ofta okontrollerat. I dagens värld väcker hämndfenomenet starka känslor eftersom man vanligen vill framstå som förnuftig och behärskad. Men hämnden har varit en del av mänskligheten sedan urminnes tid.

När lagar har varit svaga eller obefintliga har hämnden tagit över inom rättstänkandet. Den har ansetts upprätthålla moral när normer och strukturer i en gemenskap inte annars har klarat av det. Rättssystemen har utvecklats för att kanalisera hämndaktioner till förutbestämda straff. Dagens samhällen har i stort sett distanserat sig från hämndfenomenet. Samtidigt finns de individuella

la hämndbegären kvar. Hämndkänslor präglar de mest alldagliga situationerna, enligt Tomas Böhm och Suzanne Kaplan i boken *Hämndspiralens psykologi* (2009) och Stephen Fineman i boken *Revenge* (2017). Vi kan till exempel gripas av tankar på hämnd när vi upplever att vi har blivit felbehandlade i bilverkstaden eller på arbetsplatsen. Konsten och kulturen förser oss med otaliga berättelser om hämnd som vi underhåller oss med. En viktig aspekt inom idrotten är att få revansch för tidigare förluster, vilket kan ses som en form av hämnd. Det gamla ordspråket ”hämnd, ljuva hämnd” används ännu och poängterar att hämnden är något eftersträvänsvärt.

Hämnd förekommer även i världspolitiken där de mjuka knappast har någonting att vinna – det är viktigt att slå hårt tillbaka. Mekanismen kan även ses inom gängkriminaliteten där hämnden är ett sätt att visa styrka och överlägsenhet. Man vill inte verka svag. Trots vår önskan att stå ovanför den, är hämnden närvarande i vårt samhälle på fler sätt än vi vill tro. Hämnfantasier är spontana, mänskliga reaktioner som uppstår när vi hamnar i en förnedrande och utsatt position. Att känna sig kränkt sårar självkänslan och väcker ett behov av att ge igen. Att hysa fantasier betyder inte att man alltid agerar. Icke desto mindre finns risken.

Det är inte alls ovanligt att allmänheten efter grova våldsdåd kräver strängare straff. Om kravet bygger på underliggande hämndbegär snarare än på en önskan om samhällsro, är situationen allvarlig. Utöver hämndkänslor finns det även andra mänskliga benägenheter som riskerar att åsidosätta konstruktiva sätt att behandla brottsligt beteende.

Att beskriva förövaren

Hannah Arendt var redan en etablerad samhällstänkare när hon 1961 reste till Jerusalem för att rapportera från rättegången mot Adolf Eichmann, en av de främsta naziförbrytarna. Många menade att hon i den åtalade skulle se grymheten förkroppsligad. Men i stället såg hon en genomsnittlig, ”normal” person, som hon skrev i boken *Den banala ondskan. Eichmann i Jerusalem*. Konstaterandet förargade många som utgick ifrån att den som hade gjort sig skyldig till så oerhört grymma brott måste beskrivas i termer av monster och inte som en människa. Att ifrågasätta den svartvita bilden som man ofta ålägger förövare är högst kontroversiellt även i dag.

Rättsvetaren Mark J. Osiel förklarar att polariserade synsätt upprätthåller ordningen i den annars så svårförklarliga tillvaron. Genom att

neka det mänskliga hos förövaren uppnås moralisk klarhet. Världen ordnas enligt en förenklad struktur där de onda är onda och de goda är goda. I en sådan värld straffar de goda de onda.

Ett sådan tolkningsraster tillåter inte att man närmar sig brott och straff ur nya infallsvinklar. Tvärtom, förståelse kan rent av upplevas som farlig i sammanhanget. Om förövarens brottsliga handlingar anses vara förståeliga, kan det uppfattas som att man håller med förövaren. I en svartvit värld måste vissa handlingar helt enkelt förkastas och förhindras, definitivt inte förstås, och absolut inte bemötas med empati.

Genom att dra en tydlig gräns mellan det förståeliga och det obegripliga upprätthåller man en känsla av visshet och minskar behovet av en djupare moralisk analys av brott och brottslingar. Detta svartvita förhållningssätt sitter så djupt att man ibland inte vill släppa taget.

Offeridentitetens skydd

Att bli offer för ett brott kan vara djupt sårande. Man går miste om sin självbestämmanderätt och utsätts för förövarens godtycke. Brottsoffer hanterar den här skadan på olika sätt, beroende på hur allvarligt de upplever den. Vissa skador kan rentav bli i en del av offrets identitet.

I artikeln ”The victim’s revenge” (2006) diskuterar professor Celia Harding offeridentiteten utgående från en psykoanalytisk teori. Hon talar om en offeridentitet som fungerar som ett emotionellt harnesk och skyddar det sårbara hos offret. Ibland verkar det tjäna offret bättre att upprätthålla konflikten än att lösa den. Enligt Harding är detta inte alls oproblematiskt eftersom man då sällan behandlar skadan. Man håller sig på en yttlig nivå där offret ges möjligheten att förbli sårad och kränkt. När offret visar sin handlingskraft genom att härda sig och slå tillbaka förvandlas hjälplöshetens skräck till en aktiv repetition av förövarens onda gärning. Offret är fortfarande ett oskyldigt offer men nu också aktivt ute efter vedergällning och bestraffande handling.

Ibland är det omgivningen som placerar schablonmässiga förväntningar på offret. Förväntningarna kan hindra offret från att ta konstruktiva och innovativa lösningar, som kanske avviker från de förhärskande modellerna för brott och straff, i beaktande. Detta begränsade tänkande är olyckligt eftersom vårt samhälle behöver konstruktiva lösningar. Därför är det viktigt att tänka utanför de svartvita modellerna.

Rättvisa genom rättsprocessen

Hämndkänslor må vara naturliga och uråldriga. Men de behöver inte resultera i hämndaktioner utan kan dämpas och styras. Hämndlystenheten har genom årtusenden styrts med lagar, moraliska regler och religiösa läror. Strafftänkandet inrymmer än i dag en underton av hämnd och vedergällning som svarar på vårt känslomässiga behov av att förövaren ska få sitt straff.

Att förövaren döms i en domstol är ofta mycket tillfredställande för offret. Att samhället med sin auktoritet signalerar att brottet var fel bidrar till känslan av att rättvisa skipades, att man själv hade rätt och den andra fel. Men rättsprocessen förmår inte alltid tillgodose offrets och allmänhetens behov. Parterna kan bli besvikna. Det här tankesättet fångas i titeln på förintelseöverlevaren Simon Wiesenthals memoarer, *Rättvisa – men inte hämnd!* Wiesenthal valde att personligen leta upp nazister för att ställa dem inför rätta, trots att Nürnberggrättegångarna redan hade prövat och dömt många av dem.

Vid grova kränkningar av mänskliga rättigheter möter straffsystemen ofta gränsen för sin kapacitet, både vad gäller mängden förövare och processuella krav. Det är många som upplever att rättvisa inte nåddes i tribunalerna i Haag och

Arusha, där personer som var inblandade i folk-morden i Jugoslavien och Rwanda åtalades och dömdes. Många straff känns malplacerade i sådana sammanhang. Vad är det upplevda rättvisa straffet för massmord: tio år i fängelse, livstid eller dödsstraff?

Även domstolsprocesser vid mer alldagliga brott kan kännas orättvisa. Det handlar då om en upplevelse av att det är någonting som saknas i processen, att man inte får det man är ute efter. Känslan kan drabba i synnerhet de offer som ser sin förövare gå fri, till exempel på grund av bristande bevis, eller om domen är lindrigare än väntat. Här är det systemets och individernas olika behov som kolliderar med varandra.

Alldeles grundläggande för de västerländska rättssamhällena är rätten till en rättvis rättegång. Straffrättsliga garantier är till för att säkerställa en processuell rättvisa. Men kravet på bevis bortom allt tvivel, som finns för att skydda förövaren, kan få olyckliga konsekvenser för offret. Ifall förövaren släpps fri får offret ingenting. Det är sårande för den som är ute efter rättvisa i form av ett tillräckligt strängt straff.

Mod att tänka annorlunda

Statistik om återfallsbrottslighet visar att det är mycket kring straff som inte fungerar preventivt. Strängare straff har inte lyckats råda bot på brottsligheten, inte ens dödsstraff. Vi ser kontinuerligt nya former av våld som utövas av nya grupper av människor i olika åldrar överallt i världen.

I dagsläget finns ett stort behov av innovativa lösningar som kan råda bot på de sociala problem som ligger bakom mycket av brottsligheten i världen. Utöver straff behövs brottskonsekvenser som visar hänsyn både till offret och till förövaren och som inte baserar sig på hämnd. Sådana konsekvenser avviker från de invanda tänkesätten. Det nuvarande systemet fungerar i många situationer inte optimalt. Den förhärskande synen på straff som en patentrösning på brott påverkar vår förmåga att identifiera nya lösningar.

I det här kapitlet har vi diskuterat hur hämndkänslor som vi hyser i vardagen försvårar vår förmåga att tala om förövare och straff i andra termer än fördömande. Kriminalpolitiken styrs i dag främst av politiker som naturligt nog påverkas av den allmänna opinionen. Därför kan strängare straff ofta ses som en lösning på brottsligheten i samhället. Upprätthållandet av ett gediget

straffsystem kan te sig som den lättaste utvägen i en situation där man inte har någonting bättre att erbjuda och där diskussioner om alternativ känns vågade och suspekta. I det följande kapitlet presenterar vi ett sätt att tänka om vad gäller reaktioner på brottsligt beteende.

MÖJLIGHET ATT TÄNKA OM – RESTORATIV RÄTTVISA

Restorativ rättvisa är en teori som vuxit fram ur kritik mot det västerländska traditionella retributiva straffrättssystemet. Kritiken betonar bristerna i dagens straffrättssystem inom vilket statens intresse av att straffa ligger i fokus, medan offrens och förövarnas behov förbises. Restorativ rättvisa ger en möjlighet till aktivt deltagande av alla berörda parter.

I vissa urbefolkningars kulturer är straffrättssystemet uppbyggt enligt restorativ rättvisa. Men i västerländska kulturer används restorativ rättvisa oftast endast som ett komplement till straffrättssystemet. Vilka brott man anser att kan behandlas genom restorativa processer varierar beroende på kultur och lagstiftning. Det råder enighet om att lindriga brott, som till exempel snatteri och skadegörelse, är lämpliga. Speciellt då förövaren är ung. Däremot går åsikterna starkt

isär när det gäller grova brott som mord eller våldtäkt.

Internationellt tillämpas restorativ rättvisa även vid allvarliga brott. Vid grova brott skadas och kränks offret på ett betydande sätt, således är behovet av att behandla konsekvenser, känslor och gottgörelse även större än vid lindriga brott.

Rötter i urbefolkningars traditioner

Restorativ rättvisa har sina rötter i urbefolkningars relativt universella rättsliga system. Syftet har varit, och är fortfarande, att tillgodose offrets behov, återställa fred i samfundet samt att ge förövaren en möjlighet att ta ansvar för sitt handlande och på så sätt kunna återanknyta till sitt samfund.

Ett exempel som ofta hänvisas till angående ursprunget till restorativ rättvisa är Navajofolkets *peacemaking circles*. När ett brott begås framför offret ett krav om att förövaren ska ställa situationen till rätta. Ofta innebär tillrättsläggandet materiell och symbolisk kompensation men även reparation eller ett förbättrande av förhållandet mellan förövaren och offret. Parterna och övriga berörda i samfundet inbjuds till dialog. Parternas familjer har en aktiv roll både i diskussionen och i att stötta parterna. Grundtanken är problemlösning.

Ungdomsrättssystemet i Nya Zeeland som kallas för *Family Group Conference* (familjerådslag) har sina rötter i maoriernas *Hui Whakatika*. I detta system samlas den unga förövaren med familj, offret med familj och andra berörda parter för att gemensamt behandla situationen. Rådet diskuterar händelsen: bakgrunden till den, konsekvenserna av den och hur situationen ska ställas till rätta. I dagens familjerådslag deltar även företrädare för myndigheter, som till exempel polis och socialarbetare.

Den vanliga förväntningen i vårt västerländska samhälle är att ett brott ska åtföljas av en rättegång med påföljande straff för den skyldiga. Hos oss fick den restorativa rättvisan ett uppsving på 1970-talet, då den norska kriminologen Nils Christie skrev sin berömda artikel om konflikter som egendom. Han menade att jurister och andra experter "stjäl" konflikten av de berörda parterna – med andra ord omformulerar de konflikten till juridik och för talan å parternas vägnar i rättsprocessen. Ofta medför det här att parterna inte får tala om vad de anser vara väsentligt, då detta eventuellt inte har juridisk relevans. Rättegångens juridiska språk kan även medföra att parterna inte förstår vad som sägs och döms. Parterna blir åsidosatta i sitt eget ärende.

Vad är restorativ rättvisa?

Restorativ rättvisa kritiserar parternas passiva roll i straffrättssystemet. Offrens ställning har förbättrats under senare år och offerperspektivet har blivit en del av kriminalpolitiken, men kritiken är fortfarande aktuell. Offret behöver inte nödvändigtvis delta i rättegången om inte åklagaren behöver hen som vittne. Vittnets roll är att klarlägga om händelserna utgör ett brott i lagens mening och om det går att styrka att den åtalade har begått brottet. I en rättegång är den åtalade i centrum och det handlar om att fastställa skuld och ett lagom hårt straff. Men även den åtalade är oftast passiv under rättegången. Det ligger vanligen i den åtalades intresse att neka till brott, att framföra offrets handlande eller andra omständigheter som förmildrande skäl eller att inte tala överhuvudtaget. Juridiska argument dikterar vad som är relevant att föra fram under rättegången i stället för aspekter som är väsentliga för de involverade personerna.

Grundtanken och filosofin i restorativ rättvisa är att tillgodose offrets behov, säkerställa att förövaren till fullo förstår konsekvenserna av sin handling och inser sitt ansvar att gottgöra uppkommen skada. Restorativ rättvisa är en holistisk process med syfte att uppnå en förändring vad

gäller både emotionella och psykologiska skador. Det handlar även om att återuppbygga tillit och mänskliga relationer. Att straffa förövaren anses vara av sekundär betydelse.

För att tydliggöra skillnaden mellan restorativ och retributiv rättvisa har Howard Zehr, en av de första att formulera principerna för restorativ rättvisa, tagit fram följande jämförelse (vår översättning):

Retributiv rättvisa	Restorativ rättvisa
Brott är kränkning mot lagen och staten. Vilka lagbrott har skett?	Brott är en kränkning mot människor och förhållanden. Vem har skadats?
Kränkningar medför skuld. Vem gjorde det?	Kränkningar medför ansvar och förpliktelser. Vems är ansvaret?
Rättvisa förutsätter att staten fastställer skuld och ålägger straff.	Rättvisa involverar offer, förövare och samfund i ett gemensamt försök att ställa saken till rätta.
Fokus: Förövaren får vad hen förtjänar. Vad förtjänar hen?	Fokus: Offrets behov och förövarens ansvar att reparera uppkommen skada. Vad behöver de?

Det är vanligt, men inte nödvändigt, att ställa synsätten mot varandra. Retributiv rättvisa behand-

lar förhållandet mellan förövare och stat, medan restorativ rättvisa behandlar mellanmänsklig konfliktlösning, ofta i straffrättslig kontext.

Restorativ rättvisa är en teori eller ett paradigm om hur skada eller risk för skada ska behandlas. Alla berörda parter engageras i en dialog som berör en orätt handling eller ett brott. Ändamålet är att hitta gemensamma lösningar på hur parternas behov kan tillgodoses och rättvisa uppnås. Dialogen medför möjlighet till förändring av tankar, känslor och beteenden.

Den restorativa processen

En restorativ process är flexibel och baserar sig på frivilligt deltagande. Värdegrunden är respekt för mänskligt värde, jämställdhet och solidaritet. Processen vilar på principer om uppriktig och öppen dialog där man gemensamt söker rättvisa. Alla parter har rätt till behövligt stöd för att kunna delta. En restorativ process kan vara (men behöver inte vara det) knuten till straffprocessen. Vid lindrigare brott kan en restorativ process ordnas parallellt med förundersökningen, vid grova brott ibland till och med flera år efter avslutad straffprocess.

Innan offer och förövare möts, ordnas vid behov förberedande samtal med medlaren. Medla-

ren är en opartisk person vars uppgift är att bygga en atmosfär av förtrolighet och respekt, samt att se till att situationen är trygg för alla parter. Speciellt vid grova brott kan förberedelserna vara betydande. Ju grövre brott, desto större risk att offret och ibland även förövaren är traumatiserade av händelsen. Också personliga egenskaper, tidigare livserfarenhet och tillgång till stöd påverkar hur mycket förberedande arbete som behövs. Om och när parterna känner sig beredda och är villiga att möta varandra, ordnas ett eller flera gemensamma möten. Familjemedlemmar eller stödpersoner ur parternas samfund kan med fördel delta i den restorativa processen. Medlaren hjälper parterna i dialogen men fattar inga beslut å deras vägnar.

Offrets behov kan variera mycket beroende på brottets art och vem förövaren är. En förälder till ett mördat barn eller ett offer för grov misshandel har självklart väldigt olika behov i jämförelse med någon som fått sin cykel stulen. Den restorativa processen bör alltid anpassas till den ifrågavarande situationen.

Speciellt vid grova brott har offret ofta behov av att få veta mer om varför brottet hände och varför det riktade sig mot just hen. Frågor som: "Varför gjorde du det?" och "Varför jag?" kan endast besvaras av förövaren. Många offer behöver

få svar på sina frågor för att kunna förstå och behandla situationen. Behovet kan även uppstå först många år efter att brottet har ägt rum.

Skam och självanklagelse för att ha blivit utsatt för brott är vanligt förekommande bland offren. Även rädsla för att bli utsatt för brott på nytt eller rädsla för platsen där brottet ägde rum kan begränsa det normala livet. Att möta förövaren och se att hen inte är ett monster, utan en vanlig människa som har utfört en förfärlig handling, kan lindra rädslan. Ett brott händer oftast oförutsett och plötsligt. Händelsen kan ge offret en känsla av förlorad makt och beslutanderätt över vad som händer hen själv. Genom ett frivilligt och aktivt deltagande i en restorativ process kan offret återta makten och beslutanderätten över sin situation, samt behandla känslomässigt negativa konsekvenser av brottet. För en del offer kan det även vara viktigt att förlåta förövaren för att kunna gå vidare med sitt liv. Enligt Masahiro Suzuki behövs ytterligare forskning för att förstå hur faktorer som kön, ålder och kulturell bakgrund påverkar hur offren återhämtar sig efter brott med hjälp av restorativa processer.

En förövare kan bli utesluten ur sin gemenskap och illa omtyckt eller föraktad av personer i sin omgivning på grund av brottsligt beteende. Detta kan leda till att personen tar till olika former av

förklaringsmodeller och skyller på diverse omständigheter för brottet. Personen kan även börja söka sig till andra individer och grupper som har gjort sig skyldiga till brott, för att hitta en ny gemenskap där hen blir accepterad och respekterad trots sitt brottsliga beteende. Att aktivt ta ansvar för sin handling, möta offret och behandla skam- och skuldkänslor kan föra situationen framåt på ett konstruktivt sätt och hjälpa förövaren att återknyta till den tidigare gemenskapen.

Restorativ rättvisa och brottsprevention

Det finns forskning som visar på den restorativa rättvisans möjligheter och positiva effekter i anknytning till olika typer av brott. I boken *Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalisation. Evidence-Based Policy and Practice* (2024) läggs ett exempel från Baskien fram som betonar den restorativa rättvisans särskilda fördelar när det gäller politiskt motiverad terror. Christelle Molima Bameka diskuterar i sin forskning från 2025 möjligheten att använda restorativ rättvisa för brott utförda av barnsoldater.

I ett europeiskt forskningsprojekt, "Desistance and restorative justice" som pågick 2013–2014, undersökte man om restorativa processer påverkar återfall i brott. Resultaten visade att en re-

storativ process kan påverka förövarens fortsatta beteende – ibland som ett incitament till förändring och andra gånger som ett stöd i förändringen. Upplevelsen av en restorativ process och vilken effekt den har på förövaren är individuell. Det är därmed inte möjligt att göra långt gående generaliseringar eftersom även andra faktorer kan påverka avhållsamheten från att begå brott. Forskningsprojektets resultat visade att positiva effekter kunde uppstå när processen genomfördes i en öppen och respektfull atmosfär där medlaren och parterna var villiga att lyssna och förövaren bemöttes som en medmänniska. Förövarna var villiga till öppen dialog, att förklara situationen och ta ansvar för sina handlingar. Mötet med offren påverkade deras vilja till förändring. Element som visade sig stöda förövarens motivation till förändring var möjligheten att förklara, be om ursäkt och visa ånger. Processen gjorde det möjligt för förövare att utveckla empati för offret och förstå skadan som hen hade orsakat. I vissa situationer förbättrades även förövarens andra mellanmänniskliga relationer.

Utmaningar, risker och kritik

Att tänka i termer av dialog, känslor och försoning i samband med brott är ännu inte förankrat

i vår kultur eller i vårt straffrättssystem. Restorativ rättvisa har utvecklats under ett tiotal år i de västerländska samhällena medan det retributiva straffrättssystemet har utvecklats under hundratals år. Hur restorativa tankegångar om ansvarstagande och gottgörelse kan sammankopplas med viktiga straffrättsliga principer som skyddar brottsmisstänkta återstår ännu att klargöra.

Många har uttryckt sig kritiskt till restorativ rättvisa, såsom Paul Takagi och Gregory Shank i artikeln "A Critique of Restorative Justice" (2004). Kritiken följer ofta samma huvudargument – handlingens allvar och status som brott åsidosätts när man behandlar konflikter genom restorativ rättvisa.

Kritikerna kategoriserar ofta offer och förövare och ser i dem vissa egenskaper som företräder hela gruppen. Offer anses exempelvis vara sårbara och i behov av förespråkare. Måhända är kritikerna därför inte beredda att ge det enskilda offret en röst, höra personens önskemål och behov, och kan ha svårt att förstå varför ett offer vill möta sin förövare.

En restorativ process kan inledas endast om bägge eller alla parter samtycker och förmår förstå innebörden och betydelsen av processen. Detta är centralt för att kunna genomföra en kon-

struktiv dialog. Om någon av parterna inte är villig att delta ska processen inte inledas. En restorativ process är således inte ett alternativ i alla situationer.

Ifall en restorativ process inte lyckas beror det ofta på otillräckligt förberedande arbete. Maktobalanser, påtryckningar eller tvång att delta måste utredas på förhand, likaså behöver parterna få tillräckligt med information och tid att förbereda sig och fatta beslut om att delta i processen. Man behöver även ta parternas förmåga och resurser att genomföra processen i hänsyn. Motivet till att delta bör vara ett uppriktigt försök att möta den andra i dialog och inte att få ett lindrigare straff eller utöva makt på den andra parten.

Det finns mycket forskningslitteratur, till exempel boken *Re-Imagining Sexual Harassment* (2023), som efterfrågar alternativ till de sedvanliga straffprocesserna men som inte nöjer sig med restorativ rättvisa. Däremot råder det enighet om behovet av innovativa metoder och det krävs en kontinuerlig dialog mellan kritiker och förespråkare av restorativ rättvisa för att fastställa de lämpligaste sätten att lösa konflikter på nya sätt.

Restorativ rättvisa i Norden

Den finska lagen om brottsmedling har varit i kraft i snart tjugo år. Medling är i dag en del av kriminalpolitiken. Lagen om brottsmedling baserar sig på restorativ rättvisa och syftet är att möjliggöra en dialog mellan förövare och offer med hjälp av en opartisk medlare, för att behandla brottet, uppkommen skada och gottgörelse. Medling är tillgänglig för parter i alla åldrar, även barn under 15 år. Enligt lagen kan medling genomföras innan, parallellt med eller efter en straffprocess. I praktiken erbjuds parterna oftast medling parallellt med förundersökningen. Medlingens resultat kan beaktas i straffprocessen. Om parterna når ett samförstånd kan överenskommelsen ligga till grund för att lägga ner förundersökningen eller fatta beslut om åtalseftergift. Ett samförstånd mellan parterna kan också tas i beaktande som straffflindringsgrund i domstol.

Man har även initierat projekt där en restorativ process har ordnats vid grova brott – efter dom och utdömt straff. Processen mellan offer och den dömda har varit parallell med avtjänandet av fängelsestraffet. I det här fallet har den restorativa processen inte haft någon inverkan på straffet. Den restorativa processens ändamål är att behandla de skador som brottet orsakat off-

ret samt bemöta de behov som bägge parterna har och som straffprocessen inte förmår bemöta.

Även i de övriga nordiska länderna är den vanligaste restorativa metoden brottsmedling. Alla nordiska länder har lagstiftning som styr medlingsverksamheten. I Norge och Finland är verksamheten statligt ordnad och finansierad. I Danmark koordineras medlingsverksamheten av den lokala polismyndigheten. I dessa tre länder är medlarna utbildade frivilliga, som kan sägas företräda sitt lokalsamhälle. I Sverige svarar kommunerna för medlingsverksamheten och medlaren är ofta en kurator eller socialarbetare. Tillgången till medlingstjänsten är begränsad till förövare under 21 år.

Vad har då restorativ rättvisa att göra med straff? Att delta i en restorativ process kan inte ses som straff. Däremot är det möjligt och eftersträvarsvärt att förövaren inser och förstår den skada hen har orsakat, och bär sitt ansvar. Den restorativa processen kan medföra känslor av empati, nya synvinklar och en vilja att gottgöra och försöka ställa situationen till rätta. Deltagandet i en restorativ process medför med något större sannolikhet de följder vi i kriminalpolitiskt avseende hoppas att straffet ska medföra.

NÅGON DAG, NÅGON VACKER DAG

I årtusenden har vi velat se att en oönskad handling följs av ett straff, vi har till och med föredragit den lösningen. Det är ett djupt invant tankemönster som kommer till uttryck i de mest alldagliga situationerna: vid barnuppfostran, i arbetslivet, inom idrottsvärlden och även i samband med kriminalitet.

Retribution förutsätter i själva verket enbart att ett brott ska ha en konsekvens men straff uppfattas ändå i vardagstal som en pina som åsamkas förövaren. Därtill har straffet viktiga samhälleliga motiveringar, såsom avskräckning och rehabilitering. Straffet är i dagens läge ett centralt samhälleligt moralbildande styrmedel.

Straffsystemen har gett goda förutsättningar för de västerländska samhällena att utvecklas till stabila och trygga demokratier. Straff upprätthåller samhällets gemensamma normer och värderingar. Det bidrar till att skapa ordning och förutsägbarhet samt hindrar stater från godtyckligt straffande. Allt detta är viktigt i framgångsrika gemenskaper där människor har det bra. Straff behövs i många olika situationer. Ibland är det nödvändigt att hålla en del individer åtskilda från allmänheten och ibland är ett automatiskt bötesystem angeläget för att påminna om vad som är

rätt och fel. Men straffet behöver inte för den skull uppfattas som en patentrösning som gäller överallt och i alla situationer.

Straffet tillfredsställer olika behov beroende på vilken straffteori som tillämpas. Den positiva allmänpreventiva mekanismen är väl förankrad i modern kriminalpolitik men så är också den retributiva utgångspunkten. Mångfalden av synsätt försvårar en informerad diskussion. När den ena talar om prevention av framtida brott och den andra om straff som är i proportion till brottet ser de praktiska lösningarna olika ut.

En historisk genomgång av strafftänkandets utveckling visar att straffpraxisen har formats olika under olika tider. Straffen som dömdes ut för några hundra år sedan känns i dag barbariska och oförståeliga. Det är därför intressant att försöka förutspå hur framtidens människor tänker kring dagens brott och straff. Mycket kommer säkert att förändras, frågan är hur.

Hur man tänker kring straff utvecklas parallellt med att nya infallsvinklar lyfts fram. Offerperspektivet har fått plats i straffteorierna relativt nyligen. Rättsprocessen är ofta fokuserad på förövaren och på att undvika att oskyldiga döms för brott de inte har begått. Samhällets helhetskostnader tas även allt oftare i beaktande vid fastställande av straff.

Övertygade om att straff kan ha positiva effekter både för samhället och för individer har vi i den här boken ändå frågat om det finns plats för nytänkande. Vi har påpekat hur märkligt det är att man vill lära ut gemensamma värderingar genom det onda och inte genom det goda. Och vi har konstaterat att detta verkar vara tidstypiskt.

Röster höjs som kräver snabba lösningar och stränga straff. Regeringar utsätts för påtryckning för att i snabb takt genomföra straffskärpningar. Hämndlystenheten skymtar fram mellan raderna och hatprat är vanligt förekommande. Det är inte bara anonyma debattörer på sociala medier som framför polariserade åsikter. Även politiker i maktposition talar om hårdare straff och straff för allt yngre personer.

Argumentationen går att känna igen från klassiska straffteorier om vedergällning. Man straffar för att förövaren ska få sitt. Risker finns att kriminalpolitiken inte styrs av en strävan efter ett tryggare samhälle utan av andra motiv. Då ser inte samhället framåt med hjälp av innovativa idéer utan blicken riktas bakåt.

Komplicerade samhällsproblem har sällan fungerande enkla lösningar. Den fortsatta ekonomiska krisen för med sig osäkra framtidsutsikter. Den sociala utslagningen av både unga och vuxna har ökat och psykiska sjukdomar kräver offentligt

gehör. Brottsligheten skapar oro. Allt yngre barn begår allvarliga brott, även på beställning av organiserad brottslighet. Medborgarnas grundtrygghet rubbas på många sätt. Nutiden har allvarliga sociala och samhällseliga problem som kräver lösningar i ett tvärsektoriellt samarbete. Enbart straff är knappast en fungerande patentrösning och det har vi velat lyfta fram i den här boken.

I inledningen ställde vi oss frågan hur de som efterfrågar försoning även vid mycket allvarliga brott egentligen tänker. Många av dem är själva brottsoffer som talar av egen erfarenhet. Ändå avvisar de en aggressiv vedergällning som den sedvanliga reaktionen på brott. I stället framhäver de att skador förorsakade av våld och hat bäst behandlas genom återskapad tillit mellan människor. Den här beslutsamheten att våga och vilja tänka annorlunda kan inspirera även oss. Därför ställer vi frågan om det inte finns plats för en gedigen samhällsdialog om möjligheten att tänka om kring straff.

Det är nödvändigt att kartlägga vilka metoder utöver straff som står till buds. Den här boken har lyft fram den restorativa rättvisan som ett exempel på ett sätt att tänka annorlunda kring brott och konsekvens. Restorativ rättvisa skiljer sig från traditionella rättssystem genom att den betonar individens perspektiv i stället för syste-

mets. Offret och förövaren får möjlighet att på ett meningsfullt sätt behandla de skador som brottet har förorsakat. De är aktiva deltagare snarare än passiva mottagare av beslut som tas av andra, såsom en domstol eller en myndighet.

Övergången från att tänka i termer av retributivt straff till andra möjliga lösningar kräver andra tankesätt än schablonbilder av att rättvisa skipas bäst genom att förövaren blir straffad. Det innebär att man vågar möta den andra parten, ge den ordet och lyssna med öppet sinne även om man varken förstår eller håller med. Vi måste våga se förövaren som en medmänniska som begått ett brott snarare än som en ond individ. Och vi måste se offret, även för grova brott, som någon med förmåga att själv verbalisera sina önskemål och behov.

Vi är ofta bundna av förutfattade meningar om hur världen ska förstås och ordnas och eftersträvar tydlighet. Att ge ordet åt individen kräver att man tillåter variation. Som individer kan vi uppleva innebörden av rätt och rättvisa på olika sätt. Det måste vi ge utrymme för.

I syfte att minska brottsligheten och skapa säkra och trygga samhällen kan rättssystemet utvecklas och bearbetas. Restorativ rättvisa med sin värdegrund ger oss verktyg därtill. Genom att gynna de involverade individerna gynnas samhäl-

let i stort. I en tid av utanförskap och brutna relationer behövs samhällen som bidrar till social sammanhållning och upplevd rättvisa.

Kanske vi någon dag har ett sådant samhälle. I ett sådant samhälle finns möjligheten och öppenheten för individer att lösa sina konflikter genom dialog, och många anser att det leder till bättre resultat än enbart straff.

LITTERATUR

- Ahlgrén-Rimpiläinen, Aulikki et al., *Mielentilä-tutkimusten väheneminen ja väkivaltarikollisten psykiatrinen hoito*, Helsinki: Valtioneuvosto 2021, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-383-374-6>.
- Böhm, Tomas & Suzanne Kaplan, *Hämnd eller upprättelse. Hämndspiralens psykologi*, Stockholm: Natur & Kultur 2009.
- Christie, Nils, "Conflicts as property", *The British Journal of Criminology* 17, 1977:1.
- Christie, Nils, *A suitable amount of crime*, London: Routledge 2004.
- Ekman, Bruno, "USU: Justitieministern vill utreda sänkt åldersgräns för straffrättsligt ansvar", *svenska.yle.fi*, 6.4.2024, <https://svenska.yle.fi/a/7-10054403>.
- Ervasti, Kaijus & Mirim Attias, *Sovittelu ja sen sovellukset*, Helsinki: Edita Publishing Oy 2022.
- Fineman, Stephen, *Revenge. A Short Enquiry into Retribution*, London: Reaktion Books 2017.
- Harding, Celia, "The victim's revenge: he is 'crime' and I am 'punishment' (Rigoletto)", Celia Harding (ed.), *Aggression and Destructiveness. Psychoanalytic Perspectives*, London: Routledge 2006.
- Johnstone, Gerry, *Restorative Justice. Ideas, Values, Debates*, Oxon: Routledge 2011.
- Lauwaert, Katrien & Ivo Aertsen (eds), *Desistance and Restorative Justice. Mechanisms for Desisting from Crime within Restorative Justice Practices*

- (forskningsrapport), <https://www.euforumrj.org/desistance-and-restorative-justice-2013-2014>.
- Lundqvist, Maja, Angelica Simonsson & Kajsa Widegren (eds), *Re-Imagining Sexual Harassment. Perspectives from the Nordic Region*, Bristol: Policy Press 2023.
- Minow, Martha, *Between Vengeance and Forgiveness. Facing History After Genocide and Mass Violence*, Boston: Beacon Press 1998.
- Molima Bameka, Christelle, *Children and Violence. Agency, Experience, and Representation in and Beyond Armed Conflict*, Abingdon, England & New York: Routledge 2025.
- Nussbaum, Martha C., *Citadels of Pride. Sexual Assault, Accountability, and Reconciliation*, New York: W. W. Norton and Company 2022.
- Osiel, Mark J., *Mass Atrocity, Ordinary Evil, and Hannah Arendt. Criminal Consciousness in Argentina's Dirty War*, New Haven, Mass. & London: Yale University Press 2001.
- Silva, Teresa C. & Marxena Kordaczuk-Was (eds), *Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalisation. Evidence-Based Policy and Practice*, Bristol: Policy Press 2024.
- Suzuki, Masahiro, "Victim Recovery in Restorative Justice: A Theoretical Framework", *Criminal Justice and Behavior* 50, 2023:12. <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/00938548231206828>.
- Takagi, Paul & Gregory Shank, "Critique of Restorative Justice", *Social Justice* 31, 2004:3.

Vatjus-Anttila, Jalo, *Rangaistus ja tunnustus.
Rikoksen tunnustamisen rangaistusteoreettiset,
kriminaalipoliittiset ja lainopilliset perusteet*,
Turku: Turun yliopisto 2022, [https://urn.fi/
URN:ISBN:978-951-29-9067-2](https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-9067-2).

Zehr, Howard, *The Little Book of Restorative Justice*,
Intercourse, PA: Good Books 2002.

Boken utges med stöd av Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond I inom Svenska litteratursällskapet i Finland.

Denna bok är nummer 7 i serien Värt att veta och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland och Appell Förlag.

© Författarna och Svenska litteratursällskapet i Finland 2025.

Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-Ickeekommersiell-IngaBearbetningar 4.0 Internationell](#) (CC BY-NC-ND 4.0).

Omslag och grafisk formgivning: Antti Pokela.

Typsnitt: Vinyl, Chronicle

Pdf-utgåva.

ISBN 978-951-583-660-1 (tryckt utgåva, Finland)

ISBN 978-91-989865-2-5 (tryckt utgåva, Sverige)

ISBN 978-951-583-696-0 (epub), [https://urn.fi/](https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-696-0)

[URN:ISBN:978-951-583-696-0](https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-696-0)

ISBN 978-951-583-697-1 (pdf), [https://urn.fi/](https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-697-1)

[URN:ISBN:978-951-583-697-1](https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-697-1)

Värt att veta 7

ISSN 2984-0899 (tryckt)

ISSN 2984-1933 (digital)

UDK 343, 177